

Mióta járunk az apostolok lován? (Egy bibleizmus művelődéstörténeti háttére)

1. **Hagyomány és szóbeliség.** — A szóbeli hagyomány és a szinoptikus evangéliumok kapcsolatáról szóló tanulmányában KENNETH BAILEY ötféle népköltészeti alkotást különít el, amely az egyszerű nép ajkán apróbb-nagyobb változatban él: közmondásokat, rejtvényeket, költeményeket, példabeszédeket és elbeszéléseket, továbbá a falu vagy a közösség történetének kiemelkedő személyiségeiről költött beszámolókat (Informal, Controlled, Oral Tradition and the Synoptic Gospels: *Asia Journal of Theology* 1991: 41—2). Változékonyság szempontjából ezeket a szerző három típusba sorolja:

a) A közmondások és versek megváltoztathatatlanok: az előadó köteles szóról szóra elismételni őket. Ha akár egyetlen szó is hiányzik egy közmondásból, a közösség kiigazítja, s ezáltal az előadó nyilvánosan megszegyenül. Az ilyen típusú hagyomány szövegét tilos átkölni.

b) Az elbeszélésekben és példázatokban bizonyos módosítás elképzelhető, az események sorrendje fölcserélhető, a cselekmény menetének és végkicsengésének azonban változatlanok kell lennie. A történeten belül a közmondás szövege állandó, különben a mesemondót elküldik. Az egyének és falvak életében fontos szerepet játszó történelmi elbeszélések, a szinoptikus evangéliumok zöme, továbbá a példabeszédek tartoznak e kategóriába (BAILEY i. m. 42—4). Témánkkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy „Több mint száz olyan újtestamentumi kézirat maradt fenn, amelyeket megfogalmazásuk után ötszáz éven belül foglaltak írásba, és további százak származnak a következő évszázadból” (JAMES R. ADAIR JR., *Old and New in Textual Criticism: Similarities, Differences, and Prospects for Cooperation: TC: A Journal of Biblical Textual Criticism* 1996.

<http://purl.org/TC>). A kéziratok száma ezt természetesen lényegesen meghaladta, ily módon a bibliai idézetek a kifejezésmód e széles skáláját tükrözik.

c) A viccekben és a közösség identitása szempontjából értéktelennek tartott anyagokban megengedhető változtathatóság, sőt túlzás is (BAILEY i. m. 45).

2. Frazeológia a Szentírásban. — A Biblia az idők során szállóigék, közmondások, szólások százaival gazdagította a keresztény népek nyelvkincsét. Noé, Ábrahám, Lót, Mózes és Sámuel a mohamedánok szent könyvébe, a Koránba is átvándorolt. FROLOV a kő—megkövezés motívum elemzésével meggyőzően bizonyítja több Korán-részlet szoros kapcsolatát a Bibliával; az említett idézetek egy részének forrása nem csupán közös kulturális hagyományokra, hanem magára az Írásra nyúlik vissza: „Ha ehhez hozzátesszük, hogy — mint láttuk — számos kőmotívum a bibliai történetek közvetlen újramesélése vagy reminiscenciája, vagy pedig olyan bibliai elbeszélésekbe illeszkedik bele, amelyekből eredetileg hiányzott, akkor nem tűnik erőltetettnek a következtetés, hogy a Koránban a kő témája a Biblia hatására jelenik meg. Mindkét kulcsmotívum felépítésére jellemző a Koránban az ó- és újszövetségi emlékképek egybeolvadása, nem biblikus (arab és mezopotámiai) elképzelések és szimbólumok összefonódása” (Д. В. ФРОЛОВ, Семантика мотива камня в Коране: Семантика образа в литературах Востока. Сборник статей. Москва, 1998. 119). További párhuzamokat tartalmaz még ABRAHÁM I. KATSH, *Judaism in Islam. Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and its Commentaries* (3rd ed. New York, 1980.) és HEINRICH SPEYER, *Die biblischen Erzählungen in Quran* (12. Aufl. Hildesheim, 1961.).

J. ALAN PFEFFER szerint, aki a dán, holland, német, norvég, svéd, francia, olasz, portugál, román és spanyol nyelvű bibleizmusokat vizsgálta, számuk három- és négyszáz között mozog (Das biblische Zitat im Volksmund der Germanen und Romanen. In: *Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger*. Hrsg. BEDA ALLEMANN, ERWIN KÖPPEN. Berlin, New York, 1975. 99). A bibliai kifejezések szervesen beépültek a magyar nyelvbe is, íróink, költőink mellett gyakran élnek velük a publicisztika művelői is.

A magyar frazeológiai szakirodalom nem különbözteti meg őket a szállóigéktől (a homéroszi *ἕπεα πτερόεντα* tükörfordítása), noha jogos volna élesen szétválasztani e két csoportot. Valamely történelmi személyiségtől vagy ismert irodalmi forrásból származó szállóige szó szerinti idézet, míg a bibliai eredetű kifejezések nemegyszer hosszú történetek tartalmát sűrítik magukba. O. NAGY gyűjteményében 1011 bibliai és vallásos tartalmú mondás található (SZÜTS LÁSZLÓ, *Vallási vonatkozású kifejezések, frazeológiai egységek, szólások, közmondások szerkezeti és nyelvhelyességi vizsgálatáról*. In *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*. 1—3. Szerk. JANKOVICS et al. Bp., Szeged, 1998. 1107), s a XVII. század 2000 magyar verse mintegy 250 bibliai nevet tartalmaz (HARGITTAY EMIL, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben*. In JANKOVICS MARCELL et al. szerk. i. m. 736).

E szám függhet az ekvivalencia mértékétől (részletesebben I. DOROTHY KENNY, *Equivalence*. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Ed. MONA BAKER. London, New York. 1998. 77—80), egyszersmind bizonyos kifejezések bibliai eredete gyakran nem is igazolható (PACZOLAY GYULA, *Bibliai közmondások és szólások a magyarban és más nyelvekben*. In JANKOVICS et al. szerk. i. m. 1152). Esetünkben szövegmegfelelésről van szó, amikor a forrás- és a (többnyire más nyelvű) célszöveg között figyelhető meg egyezés. WOLFGANG MIEDER diákjaitól, barátaitól és ismerőseitől összegyűjtött 55 közmondás-definíciójából kettő tartalmazza a bibliai eredetet (MIEDER, *Popular Views on Proverb: De Proverbio*, Vol. 5 [2], 1999. <http://www.deproverbio.com/>). Az első magyar közmondásgyűjtemény összeállítója, BARANYAI DECSI könyve (Adagiorvm graecola-

tinovngaricorvm chiliades quinque. Bártfa, 1596 [Reprintje: Bp., 1987. Fontes ad historiam linguarum populorumque Uralensium 5.] előszavában „felsorolja a régebbi szógyűjtőket a bibliai Példabeszédek könyve szerzőjének tekintett Salamon királytól kezdve Laertiuson, Theophraszoszon és Didimuszon át Rotterdami Erasmusig, mellette megemlítve a XVI. századi Hadrianus Iuniust és Gilbertus Cognatust is” (PACZOLAY GYULA, Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője Baranyai Decsi Csimor János: *Ethnica* 2001: 83). A megannyi változat¹ annak köszönheti létét, hogy a nemzedékről nemzedékre szálló bibliai kifejezéseket az egyházatyák kisebb-nagyobb változtatásokkal idézték, ugyanakkor a különböző nyelvekre lefordított szövegek is gyakran szolgáltak alapul a példabeszédek szállóigévé válásához. (A Bibliának legalább egy könyvét 2009 nyelvre vagy dialektusra fordították le, I. E. A. NIDA, Bible Translation. In BAKER ed. i. m. 23. A fordítás módszertani kérdéseiről I. JAN DE WAARD, EUGENE A. NIDA, Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Bp., 2002.)

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a Holt-tenger melletti barlangokból előkerült tekercsek között akadtak szabályzatok, pszeudoepigrafikus művek és testamentumok, „újraírt bibliák” és parabibliai szövegek, exegézis, imák, rituálék, bölcsességirodalom, naptárak, előjelek, listák (vö. A kumráni szövegek magyarul. Bevezette, fordította, a jegyzeteket készítette FRÖHLICH IDA. Piliscsaba, 1998.). „A kumráni kéziratok fölfedezése megmutatta, hogy a parafrázis műfaja fontos szerepet játszott a judaizmus hagyományában, különösképp annak nem ortodox szárnyáiban. A kumráni barlangokban olyan tekercseket találtak, amelyek a tannák könyveinek parafrázisai (legfontosabb közülük a Genézis könyvének apokrifje, 1QGenAp), s amelyek ugyanolyan feladatot tölthettek be, mint a kanonikus iratok (A. M. ГАЗОВА-ГИНЗБЕРГ, М. М. ЕЛИЗАРОВА, К. Б. СТАРКОВА, Тексты Кумрана. Выпуск 2. Санкт-Петербург, 1996. 346—7). Ismerünk bibliai parafrázist Alexandriai Philóntól és Origenésztől is” (ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ АРЖАНОВ, Перифрастические обороты в Ветхом Завете [на материале венгерских переводов Библии]. Дипломная работа. Санкт-Петербургский Государственный Университет, Филологический Факультет. Научн. рук.: Наталья Николаевна Колпакова. 2001. 25). Ugyanakkor például egy zenemű ellenáll a parafrázisnak vagy fordításnak, mégis kizárólag nyelven (stíluson) belül létezhet, ami szükséges feltételként tartalmazza a parafrázis és fordítás lehetőségét.

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a Példabeszédek könyvének példázatait mindig pedagógiai szándék vezérelte, s a Biblia tele van olyan történetekkel, amelyeket gyakran parabolákként, allegóriákként mondanak el újra valamely erkölcsi vagy vallásos téma kifejtésekor. A héber bibliamagyarázat, a haggáda „tartalmába sorolták többek között a meséket, legendákat, mondákat, hasonlatokat, példákat és közmondásokat. Ez a műfajcsoport (pontosabban különböző műfajok gyűjtőcsoportja)² azért is fontos, mert az ókori törvénykönyvektől kezdve a hellenisztikus irodalom egyházatyáin át az egyszerű imaformuláig különböző kultúrkörök motívumai hatottak rá” (KÖTÉL EMŐKE, »Nyh

¹ „Kevésbé tudományos kifejezés a parafrázisra, amely megfelel a latin definíciónak: olyan munkát jelent, amelyet nem közvetlenül ültettek át egy idegen nyelvű eredetiből, hanem egy előző fordításból fogalmaztak át ugyanazon a nyelven (néha variánsnak nevezik)” (DOUGLAS ROBINSON, Paraphrase. In: BAKER i. m. 166—7).

² Héberül nem gyűjtőcsoportról, hanem gyűjtőfogalomról van szó, ugyanis a héber egyetlen szóval (הַגָּדָה [haggāda]) jelöli e műfajokat. Vö.: 1. 'közlés, kijelentés'; 2. 'elbeszélés, monda, bibliamagyarázat' (JACOB LEVY, Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim. Leipzig, 1876. 1: 449—50).

sze pácsik«. Örkény István egypercesei. PhD-dolgozat. Témavezető: Kovács András. Szeged, 2001.).

Több esetben a bibliai szöveg a fölismerhetlenségig megváltozott. Az *Ember tervez, Isten végez* — régies változatban *Embernél szándék, Istennél ajándék* (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. 2. kiad. Bp., 1976. 174) — eredetije „Az embernek az értelme terveli ki útját, de az Úr irányítja járását”³ (Péld 16,9. Alkuin, a költő (732 k.—804) *Homo cogitat, Deus iudicat* ’ember gondolkodik, Isten ítél’ alakban használta, míg a krónikás Ordericus Vitalisnál (1075—1142 k.) a *Homo cogitat, Deus ordinat* ’ember gondolkodik, Isten rendelkezik’ forma olvasható. Rímesítve *Homo proponit, Deus disponit* ’ember tervez, Isten végez’ (Imitatio Christi i, 19). Más nyelvek is követik a kádensiacis megfogalmazást: német. *Der Mensch denkt, Gott lenkt* ’uaz.’ (PACZOLAY GYULA, Európai közmondások 55 nyelven arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőikkel. Veszprém, 1997. 309), holl. *De mens wikt, God beschikt* ’uaz.’ (PACZOLAY 1997. 308), finn *Ihminen päättää, Jumala säätää* ’uaz.’ (PACZOLAY 1997. 309). Venezuelában rosszmájúan megtoldják: *El hombre propone, Dios dispone y la mujer descompone* ’ember tervez, Isten végez, az asszony meg elrontja’ (PACZOLAY 1997. 310).

Változatok azért is létrejöhetnek, mert egyes kifejezések már az Újszövetség megszerkesztése előtt a szóbeli hagyomány részeként éltek a nép ajkán. Jézus a „nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod” (< σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν [The Greek New Testament. 4th Revised edition. Stuttgart, 1994.]: ApCsel 26,14) kifejezést használva egy Pindarosznál, Aiszkhülosznál és Euripidésznél egyaránt előforduló mondást alkalmazott (ARCHER TAYLOR, The Origins of the Proverb: De Proverbio. 1996. 2 (1), <http://info.utas.edu.au/docs/flonta/>). A bibliai eredet valószínűleg csak az onomasztikai elemeket tartalmazó szállóigék esetében bizonyítható egyértelműen (ЕКАТЕРИНА НИКОЛАЕВНА БЕТЕХТИНА, Фразеологические единицы с антропологическим компонентом библейского происхождения в русском и английском языках. Под ред. П. А. ДМИТРИЕВ et al. Санкт-Петербург, 1999. 13). Az Újszövetség hüen tükrözi „a [görög] nyelv természetes változásait a Krisztus utáni első évszázadokban, mindig követve a stilisztikai változatokat, melyeket a szerző műveltségi szintje határoz meg” (GEOFFREY HORROCKS, Greek. A History of the Language and its Speakers. London, New York, 1997. 93).

Elvértve egyetlen magányos lexéma (az ún. monofrazéma)⁴ is bibleizmussá válhat, ha elegendő képhívó erővel rendelkezik. Ilyenkor a megértéséhez nincs szükség a Biblia vagy a kifejezés művelődéstörténeti háttérének ismeretére. A héber אָמֵן [’āmēn] ’úgy legyen’ gyakori alkotóeleme számos nyelv frazeológiai kincsének, az *áment mond vmire* ’megadja a végső jóváhagyást’ kifejezés megtalálható az angolban, csehben, dánban, finnben, franciában, horvátban, lengyelben, magyarban, németben és svédben (ЙОЖЕФ АТТИЛА БАЛАЖИ, Библиизмы «ámen, аминь» в венгерском и русском языках: Studia Russica 2001. 13—20). Igazat kell adnunk TAYLORNak: „akik nem beszélnek egy nyelvet, soha-

³ A bibliai helyeket (ha egyébként nem jelezzük) az átigazított protestáns fordítás szerint közöljük: Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel. Bp., 1997.

⁴ Monofrazémáknak nevezzük „azokat az átvitt jelentésű magányos és névtűs lexémákat, amelyek képhívó erejüknél fogva önmagukban frazeologizálódtak, ill. azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírás is utal” (SOMHEGYI GYULA, Monofrazémák a magyarban: Nyr. 1988: 357—68).

sem ismerhetik fel összes közmondását, és ugyanígy az Erzsébet-kori vagy régebbi angol nyelvű, valóban közmondásos dolgok zöme elkerüli figyelmünket” (ARCHER TAYLOR, *The Proverb*. Cambridge, 1931.). Ez áll egyéb kifejezésekre is.

3. A bibleizmusok tipológiája. — A Biblia és a kifejezés összeforrottága szerint többféle csoportot különböztethetünk meg. Egyeseket szó szerint idézünk (*eltévedt bárány* ’rossz útra tért, de még megmenthető személy’ — Zsolt 119,176), másokat csak tömörítve (*szálka vkinek a szemében vki/vmi* ’bosszúságot okoz vkinek, aki ezért szabadulni akar vkitől/vmitől’; vö.: „De ha nem üzitek ki onnan az ország lakosait, akkor tüskévé lesznek a szemetekben és tövissé az oldalatokban azok, akiket meghagytok közülnük”), míg akadnak olyanok, amelyek — noha egy kifejezés magvát alkotják — nem találhatók meg a Szentírásban az adott alakban (*pálfördülés* < lat. *conversio Pauli* [jan. 25.]) (HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*. Bp., 1995. 264—71).

A bibliai kifejezések a következőképpen osztályozhatók:

a) Összetett főnevek, amelyek nem fordulnak ugyan elő a Bibliában, de a szövegből származnak (*ádámcsutka*);

b) Monofrazémák, amelyek metaforikus jelentésüket a bibliai szövegből nyerik (*matuzsálem* ’aggastyán’);

c) Jelzős szerkezetek, amelyek metaforikus jelentése a Szentírásból ered (*árulkodó júdás* ’társaira árulkodó gyermek’);

d) Héber kifejezések tükörfordításai (*mély szív* ’bölcesség’⁵). (A misztikus hagyományok szerint végtelen tisztelettel kell közelednünk a szent szövegekhez, mert ezeket Isten diktálta, s ezért tabunak számítanak (DOUGLAS ROBINSON, *Literal translation*. In BAKER, i. m. 125—7);

e) Bibliai idézetekből alakult szólások és közmondások (*nincs új a nap alatt* ’nemigen van olyasmi, amit első pillantásra ugyan újszerűnek hiszünk, de amihez hasonlóra ne lenne példa a múltból’ < „Ami volt, ugyanaz lesz majd, és ami történt, ugyanaz fog történni, mert nincs semmi új a nap alatt” [Préd 1,9]);

f) A Bibliához és metaforikus stílusához szorosan kapcsolódó kifejezések (*a pokolhoz vezető út is jószándékkal van kikövezeve* ’az is okozhat kárt, bajt, akit a legjobb szándék vezet, ezért elsősorban nem a szándék, hanem az eredmény alapján kell megítélni a tetteket’). Ez utóbbi csoport különös figyelmet érdemel, mivel itt található a legtöbbféle változat, ugyanis „ezek a kifejezések mutatják a Biblia hatását, azt, hogy mennyire mélyen gyökeredzik egy etnikum nyelvi és szellemi szövetében” (W. CHLEBDA, Библия в языке — язык в Библии. In A. M. LEWICKI, W. CHLEBDA red. i. m. 70).

DE-BIE KERÉKJÁRTÓ a Szentírásnak a magyar szókincre kifejtett hatását vizsgálva a bibliai kifejezések közé sorolja még a közvetlenül bibliai eredetű szavakat (*apostol, manna*) és személyneveket (*Erzsébet, János*), a belőlük keletkezett közszavakat (héb. גְּלִיָּהּ

⁵ Károlinál: „És az Isten adott bölcseséget Salamonnak és igen nagy értelmet és mély szívet, mint a fővény, mely a tenger partján van” (1Kí 4,29). A héberben itt három szinonima áll: הַרְבֵּה [harəbē] ’élettapasztalat, bölcsesség’; תְּבוּנָה [təbūnā] ’belátás, éles értelem’; רֹחַב לֵב [rəhəb lēb] ’értelem, szárnyaló szellem’ (GESENIUS’ *Hebrew—Chaldee Lexicon to the Old Testament*. Michigan, 1980. 278, 427, 764, 855). Vö.: „Isten adott Salomonnak igen nagy bölcsességet és értelmet. Olyan sok bölcs gondolata volt, mint a tenger partján a homok” (1Kí 5,9).

[gāləyat] > Góliát > galád, héb. אִירִיָּא [’úrīyā] > Uriás > óriás), egyes vallási ünnepek nevét (háromkirályok, mindenszentek) is (DE-BIE KERÉKJÁRTÓ ÁGNES, Bibliai és pogány eredetű kifejezések a magyarban: JANKOVICS et al. i. m. 1096—7).

4. Az *apostol* szó kifejezésekben. — Nem csupán szépirodalmi művekben, hanem a mindennapi sajtóban, társalgásban is gyakorta felbukkan az *apostolok lován/szekerén megy* ’gyalogol’ kifejezés, melyet (nem egészen alaptalanul) sokan gondolhatnak az Újszövetség valamely kevésbé ismert idézetének. Ez nem meglepő, ugyanis számos fordulaton, költői képen ma már nem érződik a bibliai jelleg. Például a *szelek szárnyán* ’sebesen’ (< „Ő az, aki [...] szelek szárnyán jár” [Zsolt 104,2—3]) bibleizmus előfordul a magyar literatúrában többszörösen módosított — gyöngített (*szellő szárnyán, szellő szárnyain, szellők szárnyán, szellőcske szárnyán*) vagy erősített (*vihar szárnyain, viharok szárnyán, szélvésznek szárnyain, zivatarnak szárnyain*) — formában is. Mivel a szólásban *apostol* szerepel, kézenfekvőnek tűnhet, hogy ez is a Szentírásból származik.

Mielőtt azonban magát a szókapcsolatot részletesebben megvizsgálánk, röviden tekintsük át az *apostol* szó jelentéseit, a belőle képzett szavakat, illetve a vele alkotott frazeológiai egységeket — egyszóval művelődéstörténeti háttérét. Ez közelebb vihet minket a megfejtéshez.

A) *Apostol* — ’Jézus egyik tanítványa’: e görög szó a keresztény vallás korai szakszavaként valamennyi európai nyelvben megtalálható (EWUng. 1: 42; SzJsz. 2: 588). Első magyar előfordulása: „ven maganak tizenket *apostalt*” (JókK. 1) (mai fordításban: „Maga mellé vette külön a tizenket tanítványt” [Mt 20,17]). Egy középkori példa: „Ennek vtana tere a *tanituanio*khoz...” (WesprK. 131). Az ógör. ἀπόστολος ’küldött, követ’ (< ἀποστέλλω ’küld’) (VARGA ZSIGMOND J., Újszövetségi görög—magyar szótár. Bp., 1992. 95) az arameus כְּלִיָּה [šālīha] ’küldött’ (< כָּלַד ’küld’) tükörfordítása (LUDWIG KOEHLER, WALTER BAUMGARTNER, Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament 1—5. 3. Aufl., neu bearbeitet von J. J. STAMM, B. HARTMANN; P. REYMOND. Leiden, New York, Köln, 1967—1995. 5: 1790), aki „az öt elküldő felettesének teljes jogú képviselője és meghatalmazottja, a gazdáját megillető jogkör és megbecsülés jár ki neki” (KISS SÁNDOR, Újszövetségi görög—magyar szómagyarázat. 2. kiad. Bp., 1983. 180). Az apostolkodás fogalmának gyökerei az ókori Kelet követküldési jogrendjébe nyúlnak vissza. A rabbik apostolnak nevezték azokat, akiket a jeruzsálemi főtanács a diaspórában élő zsidókhöz menesztett. Hatáskörük a következőkre terjedt ki: naptárkérdések, adománygyűjtés, a helyi közösség meglátogatása, tanítók kinevezése, a Palesztina és a szórvány közötti kapcsolatok erősítése. Azokat, akiknek a prozeliták toborzása volt a feladatuk, soha nem nevezték apostolnak. Az Újszövetségben az *apostol* szó jelentése elmélyült. „Amikor Jézus kiválasztja a Tizenkettőt és apostollá teszi őket, nem arról van szó, hogy követek vagy küldöttek lesznek, akik hivatalosan átadnak bizonyos üzeneteket, hanem Jézus a Tizenkettőt önmaga jogi és személyes képviselőjévé tette” (GERHARD KROLL, Jézus nyomában. Bp., 1982. 299).

E jelentésben a szó leelőször az Újszövetségben, Jn 13,16-ban bukkan fel: „ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐκ ἔστιν δοῦλος μείζων τοῦ κυρίου αὐτοῦ οὐδὲ ἀπόστολος μείζωντος πέμψαντοςαὐτόν.” ’Bizony, bizony, mondom néktek: a szolga nem nagyobb az uránál, sem a *küldött* nem nagyobb annál, aki elküldte’, s összesen 79-szer fordul elő (LOTHAR COENEN, Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament. 9. Aufl. o. O. 1993. 32). Ugyanakkor az ἀπόστολος Χριστοῦ Ἰησοῦ ’Krisztus apostola, Jézus (Krisztus[nak]) apostola’ jelzős szerkezet nyolcszor olvasható, mindahányszor a pasztorális levelek első mondatában (1Kor 1,1; 2Kor 1,1; Ef 1,1; Kol 1,1; 1Tim 1,1; 2Tim 1,1; 1Pt 1,1; 2Pt 1,1).

A szó a klasszikus görögből és a hellenista zsidóság írásos emlékeiből nem adatható (HERBERT HAAG, Bibliai lexikon. Bp., 1989. 79—80).

Máskor 'küldött' értelemben a meghatározhatatlan keleti nyelvből származó ἄγγελος 'angyal'⁶ szót is használja a Septuaginta: „εἶπεν ὁ ἄγγελος πρὸς Δαυιδ [...]”, 'A *küldönc* ezt mondta Dávidnak [...]’ (2Sám 11,23). (Károli mindkétszer *követ*-nek fordítja: „A szolga nem nagyobb az ő Uránál; sem a *követ* nem nagyobb annál, a ki azt küldte”, „És monda a *követ* Dávidnak...”) A Vulgata a görög szót hol *apostolus*-szal, hol *angelus*-szal adja vissza.⁷ Nyelvünkben a göröghöz fonetikailag közelebb álló alak még a XVI. században is megőrződött: „tyzenket legio *angelioknal*” (WeszprK. 157) (vö.: „tizenkét sereg *angyalnál*” [Mt 26,53]). Ugyanebben a kódexben előfordul terjengős értelmezése is: „vrnak *angiala* fel vet embori testdben neki yelenek mikerpen yo *zolga* hogi az o vrat es nagi viadalba es eros hadba meg batoritanaia” (WeszprK. 135).

Költőink hasonlataiban az *apostol* szó igen gyakori: „Nem fáradunk mi jutalomreménnyel, / Mint a hazugság aljas zsoldosi, / De önzés nélkül, isten-ihletésből, / Mint hajdanában az *apostolok!*” (Kazinczy: Kazinczy Gáborhoz), „Nem volt *apostol*, mert sohasem állt ki; / nem érdemel *apostol*t e világ!” (Somlyó Zoltán: Utazás). Petőfi tréfásan *ékesen szóló apostol*-nak nevezi a 'nemes borral teli palack'-ot: „ugy neki lelkesedtem, mintha én ittam volna ki a *legékesebben szóló apostol*” (Úti levelek).

B) Az *apostol* szó ritkább használatai. — Az *apostol* szórványosan jelenthet 1. 'egyházi tisztségviselő'-t (BARTHA TIBOR szerk., Keresztyén bibliai lexikon. Bp., 1993. 1: 101—2); 2. némely vidékeken pedig 'támasztóoszlop'-ot: *Em mellé is apostol köll mán, mer máskülömben kidül* (ÚMTsz. 1: 238), „A kőhídnál leszáltak. Felül minden rendben volt, de alulról is meg kellett győződni, hogy alól a hídboldhajtásokon nincs-e valami hiba, nem kell-e annak is valami *apostol*” (Jókai: Akik kétszer halnak meg). Fiúgyermeküknek a szülők elvéve az *Apostol* nevet is adják (LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. 8., jav. kiad. Bp., 1996. 128).

C) *Apostol, apostolos könyv* — a középkori latinságban az *apostolus* 'apostoli levél', illetve 'fellebbezésről szóló bizonyoságlevél' értelmű (HARMATTA JÁNOS főszerk., A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. Bp., 1987. 1: 198). A görög katolikusok nyelvhasználatában az *apostol* 'olvasmányrészlet az apostolok leveleiből', s az *apostolos könyv* 'az előbbi olvasmányrészletek gyűjteménye' (SASVÁRI LÁSZLÓ, A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai: MNy. 1997: 328).

D) *Vmi apostola* — 'vmely ügynek, tanításnak buzgó hirdetője' (TESz. 1: 166): Szűkebb értelmében az Újszövetségben: „Ezért, szent testvéreim, mennyei elhívás részesei, figyeljete *hitvallásunk apostolára* és főpapjára, Jézusra...” (Zsid 3,1). Az újabbik kifejezés az ismert másik mozzanatát emeli ki, s jelentésbővüléssel az egykori 'Jézus tanítványa, a kereszténység hirdetője' immár mindenféle (régí vagy új) tanítás lelkes hívére, terjesztőjére mondható. Szorosan kapcsolódik a bibliai gyökerekhez, az emelkedett stílusú művek sajátja: „Nyugodj békén, *hazánk Apostola!*” (Ady: Kossuth halálá-

⁶ Vö. PIERRE CHANTRAINE, Dictionnaire étimologique de la langue greque: Histoire de mots. Tome 1. Paris, 1968. 8. Az ἀγγελία 'üzenet, megbízás, parancs' 'jelent, hírül ad, hirdet, elbeszél' (VARGA i. m. 5) általában az ἀγγελία ἀγαθή 'jó hír' kifejezésben (Péld 25,25) fordul elő.

⁷ A 'küldönc'-öt *nuntius*-szal: „dixit *nuntius* ad David” (1Sám 11,23). Ugyanakkor a *nuntius* másik lehetséges fordítása 'hírnök, hírvivő': „currens obviam currenti veniet et *nuntius* obvius *nuntianti*” 'Futár futár után fut, és *hírnök hírnök* után' (Jer 51,31), „non eris *nuntius* in hac die” 'Ne légy te ma *hírvivő*' (2Sám 18,20). Ugyanez a két szemelvény Károlinál: „Futár futár elé fut, és *hírmondó a hírmondó* elé”, „Ne légy ma *hírmondó*.”

nak évfordulóján). Többes számban is előfordul („Az új rend apostolainak nagy része is az irodalommal kezdte” [Illyés: Oroszország 1934]), összetételben is („Amióta ezeket a híreket olvasom, nem fér a fejembe, honnan meríti igazságtevő pátoszáát Lord Carrington, akit békeapostolnak küldtek az egykori Jugoszláviába” [Eörsi: Megszállottak közt]).

E) Az *apostol* főnév származékai:

1. Az *apostolkodik* ige: 1. ’[mely nemes ügy, eszme érdekében] buzgólkodik, apostoli munkát végez’: „Az író ellenben szuverén; úgy tesz, ahogy akar. Ha kedve van hozzá, átváltozik újságíróvá, publicistává: bírál, prédikál, politizál, beleássa magát a korát izgató kérdések fejtegetésébe, propagandát igyekszik csinálni az eszméinek, *apostolkodik*, a könyveiben is szónokol, vitatkozik, térít” (Ambrus: Mirbeau. Nyugat 1917. 1: 458); 2. (*ritk*) ’[jelentéktelen ügyben] nagyképpen viselkedik, játsza az apostolt’: „Icdenczy az udvari kancelláriában túlságos hévvel *apostolkodik*” (ÉrtSz. 1: 232).

2. Találkozunk az *apostolkodás* („Régi olvasói — a »Huxley szekta« — felpanaszolják, hogy tündöklő eszét, a híres gyémántfűrőt eltompította ez a műkedvelő apostolkodás” [Cs. Szabó: Aldous Huxley], „akkor aztán kezdődtek az eredménygazdagabb stratagémák, a korteskedések, ravaszkodások, nyílt és alattomos *apostoloskodások*” [Jókai: Kárpáthy Zoltán]) és az *apostolság* főnévvel is („*Apostolság*, művészet, vakmerés” [Ady: Ha visszajönne Margita]). Becéző képzővel is előfordul: „S kijönnek, mind a tizenkettő, / Az *apostolkák* sorjába, körbe” (Kafka: A város). Lekicsinyítő értelemben Ady az *apostolocskák* szót használja: „A művészbereket úgy is kezdik kiszorítani mindenünnen a kis társadalmi *apostolocskák*” (Péntek esti levél: Magyar Közélet 1905. márc. 26.). Ritkább az *apostolnő* összetétel: „Akárhogyan, de Jászai Mari ma: *apostolnő*” (Ady: Jászai Mari — apostolnő).

3. Kiskunfélegyházán az ájtatos embert *apostolképű*-nek nevezik (ÚMTsz. 1: 238).

4. Gyakori az *apostoli* melléknév — 1. ’apostoltól eredő, apostoltól végzett [dolgozó]’; 2. ’apostolokra jellemző’ (ÉrtSz. 1: 232): „Olly buzgóság lelkesített / *Apostoli tisztességben*” (Ányos: Ájtatos ének). Történelmi terminusként az *apostoli király* ’a magyar királyoknak korábban kivételesen alkalmazott, 1758-tól kezdve a pápa által hivatalosan adományozott címe, amely az első magyar királynak apostoli működésére, térítő munkájára vezethető vissza’ (ÉrtSz. i. h.): „Felséges *apostoli király* — kezdé, és itt elbeszélte szögről-végről a dolgot, ahogy volt” (Mikszáth: A király és a plébános).

F) (*Az*) *apostolok osztlása* olyan ünnep, amelyet az apostolok missziós tevékenységének emlékére tartanak július 15-én; *dimissio*, *dispersio* vagy *divisio apostolorum* néven a középkorban általánosan megemlékeztek róla Spanyolországban és Itáliában. Ma is megünneplik egyes modern missziós társaságok Németországban, Lengyelországban, továbbá némely angol, francia egyházmegyékben és az Egyesült Államokban (St. Louis, Chicago, Milwaukee, Dubuque és Santa Fé) (Catholic Encyclopaedia: <http://www.newadvent.org/cathen/05046a.htm>); 2. ’színészek megválása a színésztársulattól szerződésük lejártakor’; 3. ’mely együttes, kompánia szétszéledése, felbomlása’ (MSzK. 49; ÚMTsz. 1: 238): „Először is utolsó ülés volt, melyre nyomban *az apostolok osztlása* kezdődik (némelyiké, éspedig a többségé, meg is előzi), s visz ki-ki haza krisztkindlit a tisztelt választóinak” (Mikszáth: A T. Házból. Pesti Hírlap 1882. dec. 22.), „Virágvasárnap van holnap. Nálunk *apostolok osztlása*. Sírás, búcsúzkodás volt ma egész nap a színház táján” (Ady: Hétről hétre: Szabadság 1901. márc. 31.), „*Apostolok osztlásának* napján ismét odajött a börtön ajtajára a főapátúr, s nevéen szólítá” (Jókai: Fráter György). Mikszáth igésvite is használja: „*Az apostolok szétoszlottak*: a delegáció megitta a búcsúpotharát” (Politikai szemle: Magyar Néplap 1874. máj. 29.). Noha a tréfás kifejezés már jó ideje elavult, az ÉrtSz.-ban mindenféle magyarázat hiányzik mellőle.

G) *Tizenharmadik apostol* — ’fölsólegesen bölcsekedő ember’ (MSzK. 49): „Afféle Gregers Verle ő [Bürger János], akinek a sorsa, hogy »tizenharmadik legyen az asztalnál«, jó szándékú bajkeverő, balkörmű *apostol*, aki az elveiért életeket áldoz s nem hajlandó egy kicsit változtatni a merev papiros tételeken, hogy az emberek életben is maradjanak” (Kosztolányi: Szahara). Többszöröseivel együtt a tizenkettő a számszimbolikában a teljesség jelképe: ennyi hónapra osztották az ókoriak az évet, kétszer ennyi órára a napot. Anonymus krónikájában: „Aztán Árpád vezér tanácsot tartván szintén elküldötte követeit Salán vezérhez, s küldött neki tizenkét fehér lovat, tizenkét tevét meg tizenkét kun fiút, a vezérnének pedig tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizenkét hölgymenyétprémet és tizenkét aranyos köntöst”. A tizenegy már színtelen mennyiség, a tizenhárom viszont többnyire szerencsétlenséget hoz. Az apostolok csapata követte Jézust, tanítása méltó továbbadójának számított. Több tanítványra nem volt szükség.

H) *Apostolok/Tizenkét apostol közt is volt egy júdás* — ’minden közösségben akad áruló’ (MSzK. 49): A motívum megtalálható egyebek között Szent Hilarius versében: „Választ kétszer hat apostolt, hirdetni az Életet, / *kik között akadt a Júdás*, aki árulója lett” (Szt. Hilarius Hajnali éneke Krisztus életéről, Babits fordításában).

I) *Apostoli szegénység* — ’szükölködés, nélkülözés’: Az apostolok a nincstelen néprétegekből kerültek ki, életmódjukat lemondás, szerénység, egyszerűség jellemezte, éppen ezért jöhetett létre az említett jelzős szókapcsolat: „Itt hagyta »házaeszkáit« (mert noha két- és háromemeletesek, *az apostoli szegénység* látszatának okaért szerette azokat kicsinyíteni), itt hagyta balatonfüredi villácskáját” (Mikszáth: Meghalt lelkek). A közös bibliai frazeológiát minden nyelvé saját képére és hasonlatosságára formálja. Az angol inkább Jóbot, illetve pulykáját emlegeti⁸ — (*as*) *poor as Job* (*'s turkey*) ’(olyan) szegény, mint Jób (pulykája)’ (E. H. БЕТЕХТИНА i. m. 28) —, míg a magyarban megszokottabb a bibliai Lázárra hivatkozni: „S valóban, amint a holdvilág kibukkant, most látták, hogy egy meztelen *szegény Lázár* áll előttük” (Mikszáth: Csicsóvár). (Vö.: „Volt egy Lázár nevű koldus is, aki ott feküdt a gazdag előtt, fekélyekkel tele, és azt kívánta, hogy bárcsak jóllakhatna a gazdag asztaláról lehulló morzsákkal...” [Lk 16,20–21].) *Aggyanak ennek a szegé lázárnak!* — hangzott a század első felében a nyomorék koldus kéregetése (CSÜRY BALINT, Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához: MNY. 1940: 238–48). Nyelvjárásainkban *lázár* a ’béna, nyomorék, legyengült, sovány, betegeskedő ember’, illetve a ’koldus, szegény ember’ szinonimája (ÚMTsz. 3: 747): „ez az ország kicsi, félszeg, *lázár*” (Ady: Werbőczy és az ő népe: Budapesti Napló 1907. okt. 8.). A *szegény Lázár* szerkezetet Madách szellemesen kapcsolja össze egy másik kifejezéssel: „Tanácsban dús, *tettben szegény Lázár*” (Egy örült naplójából). Ady szóteremtő hajlandósága melléknevet alkotott Lázár nevéből: „Nézz, Drágám, kincseimre, / *Lázáros*, szomorú nincseimre...” (Nézz, Drágám, kincseimre).

Hasonló frazeologizmusok más nyelvekből is közismertek: cs. *apoštolská chudoba* ’apostoli szegénység’ (Г. А. ЛИЛИЧ, Библиизмы как отражение воззрений эпохи. In П. А. ДМИТРИЕВ et al. szerk. i. m. 108), *žit apoštolsky* ’apostolként él’ (ЛИЛИЧ i. h.), *učiněňý lazár* ’emberi roncs’ (JOSEF FRONEK, Velký česko—anglický slovník. Praha, 2000. 389).

5. Szamarak, öszvérek és tevék. — *Az apostolok lován (jár)* kifejezés sehol nem fordul elő az Újszövetségben. Frazeológusaink közül sem KERTÉSZ, sem

⁸ Noha az angolban is használatos az (*as*) *poor as Lazarus* ’(olyan) szegény, mint Lázár’ hasonlat (E. H. БЕТЕХТИНА, Фразеологизмы с библейскими именами [в русском и английском языках]. Санкт-Петербург, 1999. 86–7).

O. NAGY, sem HADROVICS nem foglalkozott vele, s elkerülte nyelvüvelőink (LŐRINCZE, GRÉTSY) figyelmét is. Vajon honnan származhat? Ha a közel-keleti életformában keressük gyökereit, akkor inkább *(az) apostolok szamarán/öszvérén/tevéjén* alak volna nyilvánvalóbb, hiszen arrafelé a ló nem tartozik az őshonos állatok közé. A félnomad szemiták hagyományos teherhordó, illetve hátszószága a szamar, az öszvér meg a teve. Mivel Izraelben megtiltották a szamar és a ló párosztatását („Állatotat más fajtával ne párosítsd!” [3Móz 19,19]), külföldről (Nyugat-Örményországból) kellett öszvért behozni („Bét-Tógarmából lovakat, lovasokat és öszvéreket hoztak piacodra” [Ez 27,14]) (HAAG i. m. 1633—4, 1813—4).

Néhány bibliai példa: 1. szamar: „Amikor a *szamarón* ülve egy hegy által eltakarva lefelé ment” (1Sám 25,20), „királyod jön, *szamárcsikón* ülve” (Jn 12,15); 2. öszvér: „*öszvérré ültek*, és elmenekültek” (2Sám 13,29); 3. teve: „föltette gyermekeit és feleségeit a *tevékre*” (1Móz, 31,17); 4. mindhárom állat együtt: „bőven hoztak kenyeret *szamarakon, tevéken, öszvéreken*” (1Krón 12,41). „Azután kiválasztott a szolga tíz *tevét* urának a *tevéi* közül...” (1Móz 24,10). A lovat általában Salamon korától (Kr. e. 965 k.—926) használták harci szekerek vontatására, ám magánszemély birtokában lóval csak elvétve találkozunk a Bibliában (HAAG i. m. 1124). Az angyalok szintén lóháton közlekedtek: „A mennyei seregek követték őt fehér *lovakon*” (Jel 19,14).

6. Más nyelvek tanúsága. — E rövid művelődéstörténeti bevezető után nézzük, mely nyelvekben dívik a kifejezés valamilyen formában:

I. újlatin nyelvek adataiból az alábbi kép rajzolódik ki:⁹

a) Az olasz mint *andare/viaggare col/sul cavallo di San Francesco/dei cappuccini* 'szent ferenc / a szerzetesek lován megy/utazik' változatban ismeri a kifejezést (SALVATORE BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana. Torino, 1961. 2: 917).

b) A spanyol variáns ugyancsak a szekeret tartalmazza: *caminar/ir/viajar en el coche de San Fernando/Francisco* (átv, biz) 'szent. Ferdinánd/Ferenc szekeren utazik' (DOROGMAN GYÖRGY, Spanyol—magyar kéziszótár. Bp., 1992. 199).

c) A portugál megvan szekér nélkül is, ugyanis *andar no cavalo dos frades* 'a szerzetesek lován jár' (KIRÁLY RUDOLF, Magyar—portugál kéziszótár. 2. kiad. Bp., 1987. 465);

d) A meglehetősen archaikus francia *aller sur la haquenée/mule des cordeliers* 'a ferencesek kancáján/öszvérén megy' vagy *arriver par la voiture des cordeliers* 'a ferencesek szekeren érkezik'. Ez megegyezik az előbb említett rokon nyelvek kifejezésével (PAUL IMBS, Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue de XIXe et du XXe siècle [1789—1960]. 1—16. Paris, 1971—1994. 6: 178; LUTZ RÖHRICH, Das Grosse Lexikon der Sprichwörterlichen Redensarten. 1—3. Freiburg, Basel, Wien, 1991—1992. 3: 1421);

e) A két román kifejezés — *a merge apostolește* 'apostoli módon jár' (BAKOS FERENC, Román—magyar kéziszótár. Bp., 1991. 36; ANDREI BANTAȘ, ANDREEA GHEORGHİȚOIU, LEON LEVIȚCHI, Dicționar frazeologic român—englez. Ediția a II-a, revizuită și adăugită. București, 1981. 331), illetve *a se plimba apostolicește* 'az apostolok lován jár' (KELEMEN BÉLA főszerk., Román—magyar szótár 1—2. Bukarest, 1964. 1: 59) — a görög és a bolgár formának felel meg.

Mint látjuk, az újlatin nyelvek közös vonása: vagy általában szerzetest említenek, vagy konkrétan megnevezik a ferencet, és nem szólnak apostolokról.

⁹ Hálával tartozom ANA BELÉN AMARÓS kolleginámnak a spanyol, THIERRY FOUILLEUL kollegámnak a francia, BĂICUȘ IULIAN COMANNnak pedig a román adatok stilisztikai besorolásában nyújtott segítségért.

II. Germán nyelvek:

a) A holland a következő kifejezéseket használja: *op zijn apostelpaarden gaan/reizen* 'az apostolok lován megy/utazik' vagy *met de apostelpaarden* 'az apostolok lován' (C. KRUYSKAMP, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1—2. 's Gravenhage, Tiende, geheel opnieuw bewerkte en zeer vermeerderde druk, 1976. 1: 176; ЛИЛИЧ i. m. 109).

b) A dán hasonlóan *med apostlenes heste rejse* 'az apostolok lován utazik' (Н. И. КРЫМОВА, А. Я. ЭМЗИНА, А. С. НОВАКОВИЧ, Датско—русский словарь. 3-е, перераб. и доп. изд. Москва, 1975. 43).

c) A svéd nyelvben a kifejezés különféle változatban él: *ta/ använda/färdas med/på apostlahästarna, resa/fara med apostlahästarna* 'az apostolok lován utazik', *begagna apostlahästarna* 'az apostolok lovát használja' (C. AUERBACH, J. HOLMBER, H. REUTERCORNA Hrsg., Tysk—svensk ordbok. Stockholm, 1932. 153; KARL KÄRRE et al., Engelsk—svensk ordbok. Norstedts, Stockholm, 1953. 733; HANS SCHOTTMANN, RIKKE PETERSSON, Wörterbuch der schwedischen Phraseologie in Sachgruppen. Münster, 1989. 13). Az etimológiai szótár szerint legrégebbi előfordulása 1769 (ELOF HELLQUIST, Svensk etymologisk ordbok 1—2. 3de upplagen. Lund, 1957. 1: 27).

d) Az egyik legnagyobb német szólásgyűjtemény a ném. *auf dem Apostelpferde reiten* 'az apostolok lován utazik' kifejezést a középkori lat. *per pedes apostolorum*¹⁰ 'apostolok lábán' szerkezetből vezeti le, a ferencesekkel hozva összefüggésbe. A szerző szerint az a Máté evangéliumában előforduló „Darum gehet hin [und machet zu Jüngern alle Völker...]” 'Menjetek el tehát[, tegetek tanítvánnyá minden népet...]' (Mt 28,19) kifejezésre megy vissza (RÖHRICH i. h.). A diáknyelvből eredő kifejezés első előhelye 1757, őfn. alakja *der zwelfboten pfert riten* 'az apostolok lován utazik'. Korábban már a XVI. századi Zimmeri krónika említi (RÖHRICH i. m. 1: 94). Vesztfáliában *up dem Apostelpaarde riden* 'apostolok lován utazik' alakja ismert. Emellett a németben használatos a hasonló jelentésű *auf Schusters Rappen reisen/gehen/reiten/ankommen* 'a cipészek fekete lován utazik/megy/lovagol/érkezik' változata is (HALÁSZ ELŐD, Német—magyar nagyszótár 1—2. 11. kiad. Bp., 1992. 2: 1573, 1736; RÖHRICH i. m. 3: 1421). Az aln. *spann din Apostelpeerd an!* jelentése 'szedd a lábad!' ['fogd be az apostolok lovát!'] (RÖHRICH i. h.).

e) Amikor az angol „kutyagol”, némi iróniával mondja: *ride/go on Shank's/Shanks' mare/pony/nag(gy)* 'Lábszár kancáján/póniján/paciján jár' (ORSZÁGH LÁSZLÓ, MAGAY TAMÁS, Angol—magyar nagyszótár, Bp., 1998. 1360; ERIC PARTRIDGE, A Dictionary of Slang and Unconventional English. 8th Edition Completely Revised. London, Melbourne, Henley, 1984. 1043). Barátok helyett itt a megszemélyesített, nagybetűvel írt *Lábszár* szerepel. Ebből látszik, hogy más forrásból meríthetett, mint germán testvérei.

Tehát a germán nyelvek (az angol kivételével) a magyarhoz hasonló szerkezettel élnek.

III. A szláv nyelvek adatai némileg mást mutatnak:

a) A cseh *jet/jezdít/přijet na apoštolském koni* (tréf) 'az apostolok lován utazik/érkezik', melynek első említése 1598-ból származik, talán Comeniusnak köszönhető, aki élete utolsó tizennégy esztendejét amszterdami száműzetésben töltötte (JOSEF JUNGSMANN, Česko—německý slovník 1—5. Praha, 1835—1839. 1: 21; ЛИЛИЧ i. m. 106—9; VALERIJ MOKIENKO, ALFRED WURM, Česko—ruský frazeologický slovník. Olomouc, 2002. 25).

b) A szerbben a kifejezés bevett formája *апостолски* 'apostoli módon, gyalog': „отишао апостолски, т. ј. пешке, zu Fuß, per pedes apostolorum” (ВУК СТЕФ. КА-

¹⁰ Újkeletű lehet, mivel a klasszikus latinban a *pedibus* 'gyalog' előjárósó nélkül használatos, akár ellentéte, az *equo* 'lovon'. Vö.: „Sisera de curru desiliens *pedibus* fugeret” 'Sisera leugrott hadi szekeréről, és *gyalog* futott el' (Vulgata, Bír 4,15). Már a vulgáris latinban tért hódítottak a prepozíciós kifejezések.

РАЦИЋ, Lexicon Serbico—Germanico—Latinum. Edidit V. S. KARADSCHITSCH. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Треће [државно] издање, исправљено и умножено. У Београду, 1898), „Од Сомбора до Футога — лепа штација, па још апостолски” (Змај) ’Zombortól Futakig jó kis távolság, ráadásul az apostolok lován’ (Јовановић) (Речник спрскохрватског књижног и народног језика. 1—15. Београд, 1959—1996. 1: 143).

с) А болгар ис használja az *апостолски* ’apostolként, apostoli módon [gyalog]’ háтарозószót: „Наговарихме партушините и припасите на тая кола, а ние направихме каквото би сторил всеки честен човек на наше място: тръгнахме *апостолски*” ’Ráraktuk arra a szekérre a sókmókot meg a fölszerelést, mi pedig azt tettük, amit tett volna helyünkben minden becsületes ember: elindultunk *az apostolok lován*’ (Vazov) (ЧОЛАНОВА КРИСТАЛИНА гл. ред., Речник на българския език. 1—4. София, 1977—1984. 1: 291). Ezenkívül él a болгарбан а hasonló szemléleten alapuló *пътувам/пристигам/движа с хаджипешовите файтони* ’zarándokok hintáján utazik/érkezik/közlekedik’ (С. ВЛАХОВ ред., Русско—болгарский фразеологический словарь. Москва, София, 1980. 225), *с хаджипешовия* ’az apostolok lován’ [’gyalog, mint a zarándok’], *хаджипешовата* ’uaz.’ (ВЛАХОВ i. h.). А Balkánon Szent Ferenc hívei ritkábban bukkantak fel, nem úgy а Mekkába tartó mohamedán zarándokok: ezért а szólásmódban аз ő életükből kölcsönzött képet találjuk (*хаджи* ’zarándokutat megtett mohamedán’ < tör. *haci*). А szó аз újgörög *αποστολικά* ’apostoli módon, apostolként’ átvétele lehet (ΜΟΝΑΥ ANDRÁS, Újgörög—magyar kéziszótár. Bp., 1988. 99). Itt minden bizonynal а szomszédos nyelvek közti szoros areális kapcsolatok egyik megnyilvánulásáról van szó: а болгар és а román egyaránt használja а гóгг formát.

д) Az oroszban а szláv gyókerő kifejezés hiányzik, azonban а XIX. századi irodalomban itt is előfordul а latin alak: „Лошадку ищите? Напрасно: не найдёте теперича... Поспеете к поздней и пешком. *Per pedes apostolorum!* — брякнул басом кто-то из толпы. Нечего делать. Закурил Колешников сигару и пошёл *по хождению апостолов*” (Данилевский: Девятый вал) ’А lovacskát keresi? Hiába, most nem találja meg... Később próbálja meg gyalog. *Per pedes apostolorum!* — hallatszott valaki mély basszusa а tömegből. Nem volt mit tenni, Kolesnyikov szivarra gyűjtött, s elindult »az apostolok lován«’ (Danyilevskij: А kilencedik hullám). Itt а szerző egyszerűen szó szerint lefordítja а latint. (Н. Т. БАБИЧЕВ, Я. М. БОРОВСКИЙ, Словарь латинских крылатых слов. Изд. 5-е, испр. и доп. Москва, 1999. С. 483).

Mint láttuk, а szláv nyelvek közül а némettel szomszédos cseh olyan szerkezetet használ, amely а németből jöhetett, míg а болгар és а szerб гóгг jövevényyszót.

IV. Finnugor nyelvek:

А rokon finn ugyancsak *kulkea apostolin kyydillä/hevosilla* ’аз apostolok lován/apostoli szekeren jár’ (PAPP ISTVÁN, JAKAB LÁSZLÓ, Magyar—finn szótár. 2. kiad. Bp., 1993. 50; MATTI SADENIEMI päätoim., Nykysuomen sanakirja 1—6. Porvoo, Helsinki, Juva, 1996., neljästoista painos. 1: 89; SAKARI VIRKKUNEN, Suomalainen frasisanakirja. Helsinki, 1975, toinen, täydennetty painos. 25 palsta). Alakjából ítélve а finn а frazeologizmust а latinból vehette át, talán svéd közvetítéssel.

7. Az apostolok lován utazik — „Míg egyes közmondások eredetét tüzetes diakrón esszék vagy monográfiák taglalták, valójában igen keveset tudunk legtöbb közmondás pontos történelmi elterjedéséről” (WOLFGANG MIEDER ed., Wise Words. Essays on the Proverb. New York, 1994. 515). А szólások története még titokzatosabb: itt gyakran még аз eredetüket sem ismerjük. Mi lehet а történelmi magva аз említett mondásnak?

A szentírási szövegek tanúsága szerint Pál gyalogszerrel járta a világot: „Mi pedig előre mentünk, és hajóra szállva Asszoszba utaztunk, hogy ott vegyük fel Pált, mivel így rendelkezett; odáig ugyanis gyalog akart jönni” (ApCsel 20,13). Az idősebb Jakab apostolt általában zarándokként (kalapban, vándorbottal, kulaccsal, tarisznyával) ábrázolják (JUTTA SEIBERT szerk., *A keresztény művészet lexikona*. Bp., 1986. 37, 133). Jézus megtiltja az apostoloknak, hogy bármit vigyenek magukkal missziós körútjukra: „Ne szerezetek se aranyat, se ezüstöt, se rézpénzt az övetekbe, se tarisznyát az útra, se két felsőruhát, se sarut, se botot” (Mt 10,9–10), „Semmit ne vigyetek az útra, se botot, se tarisznyát, se kenyeret, se pénzt, két-két alsóruhátok se legyen” (Lk 9,3). A bot nélkül utazón mindenki nyomban láthatta békés szándékát. Husz János imígyen korholja a bíborosokat: „Miért, kérdezem tőletek, tartják magukat [a kardinálisok] az apostolok helytartóinak? Nem azért-e, ... mert megszokták, hogy a pápát fényűző öltözetben és drága hintókon látogatják, hogy nagyságukat fitogtassák a világnak, noha útjuk nem távoli és nem fáradtságos...? Minő ellentét Krisztussal és apostolaival, akik *gyalogszerrel* [pedestres], egyszerű ruhában járták a városokat, falvakat és helységeket, hirdetve Isten evangéliumát” (Tractatus de ecclesia 116).

A magyarban az *apostolok lován/lovain/szekeirén (megy/utazik)* forma használatos. Stiliztikai besorolása a szótárakban eltérő: az ÉrtSz. és az ÉKsz.² szerint egyaránt tréfás, BÁRDOSI VILMOS (*Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Bp., 2003.) ritkának és tréfásnak tartja, míg FORGÁCS TAMÁS (*Magyar szólások és közmondások szótára*. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Bp., 2003.) nem ad minősítést.

Aranyszájú Szent János mondja Jáko bról: „Ez az otthon nevelkedett férfi (megismételtem, amit már mondtam), aki oly nagy kényelemben részesült (hiszen az Írás szerint csendes, sátorban lakó ember volt (Ter 25,27), most, amidőn útnak indult, nem szorult rá sem igásállatra, sem kíséretre, sem útravalóra, hanem az »apostolok lován« utazott; napnyugtával pedig ott pihent le, ahol ráköszöntött az éjszaka. Vőn egy követ, s a feje alá tevő” (RADÓ POLIKÁRP szerk., *Az egyházatyák szentbeszédeiből*. 1—3. kötet. Bp., 1944.).

Irodalmunkban gyakori ez a bibleizmus, nemegyszer a költői szóteremtő kedvtől átalakított formában is. Csokonainál: „Szent Pál (N. B. nem sült *Apostolok lova*) sánta lova még mehet arra, tova” (Futtába készült versecskék), „sokszor be-berándult a fővárosba, barátaihoz, s bizony csak amúgy csendes pipaszóval, *az apostolok lovain*” (Mikszáth: *Hogy járt Vörösmarty a finánccal?*). A *szent* jelzővel kiegészítve: „Egy ökor csizmadja mondta, elmenék ökor szován, / S feltevém, hogy elmasérzok *szent apostolok lován*” (Csokonai: *Trocheus lábakon*). „Hát kend honnét hozza *az apostolok lovait*? Szólítá meg a cigányt” (Vas: *Parlagi képek*). Petőfi kissé átgyúrja, nála az *apostolok postája* lesz belőle, ami érthető, hiszen a postakocsit lovak húzzák: „Téged sétára cifra hintón / Négy, öt szép drága ló ragad, / Én az *apostolok postáján* / Viszem sétára magamat” (Gróf Teleky Sándorhoz). Használja viccelődő formában is: „Gyi, te fakó, gyi, te szürke, / Gyi, két lábam, fussatok!... / Milyen áldott két csikó ez, / Egyik sem kér abrakot” (A vándorlegény). A népnyelvben is előforduló pajzán alakban: *Azon a lovon jöttem, a mit apám csinált* (ÚMTsz. 3: 877). Hasonló jelentésű a *Banári kocsiján meg a Kopárdi lovain* szólásmód is, mely az említett kifejezés két változatát egyesíti (MSzK. 69). Mikszáth ’elindul’ jelentésben a következő szerkezetet használja: „S ezzel *megeresztette az apostolok lovait*. Hopp, hopp! Még ugrott is néha egyet, mint a kecskebak” (Tavaszi rügyek). Jókainál más változatokban: „*Fogja be a fakóit* (értsd a saját lábait) menten, s kutyaoljon (műszó a gyaloglás kifejezésére) le Budára szaporán a szállásomra” (Kárpáthy Zoltán), „Az úrfi ezúttal a vasúti állomásig gyalog mehetett. Pedig nem volt az ilyen expedícióhoz szokva. De szekeket semmi árért nem bírt többé kapni, s úgy kellett tennie, mint más sze-

gény embernek: *megeőrltetni az apostolok lovait*” (Szerelem bolondjai). Tréfás példa a költői nyelvből: „A pajzán Pegazus helyett: / E csúzos *apostol-pejek*” (Sík: Légmentes). Nem kell magyarázni, hogy itt a kízó köszvényről esik szó...

Egy beszédes példa Mórától: „Tudom, hogy az utóbbi időkben megszervezték az iskolán kívüli népmívelést, s több helyen szerzett tapasztalatból tudom, hogy általában igen derék emberek állnak annak szolgálatában, sajnos, több jószándékkal, mint cselekvési lehetőséggel. Anyagi eszközöket alig bocsátanak rendelkezésükre, a legtöbb helyen még csak fuvart se kapnak, s azt kívánják tőlük, hogy apostoli tevékenységüket az *apostolok lovain* gyakorolják” (A magyar paraszt).

Jókainál és Mikszáthnál többször is előfordul a kifejezés latin változata: „Hát, mikor tavaly hazajöttem a kollégiumból, *per pedes apostolorum* [...]” (Jókai: Névtelen Vár), „Aztán jön a madárvilág gyalogsága, a fürjek. Ők csak úgy *per pedes apostolorum* vonulnak nagy sustorgással. Bolond jár gyalog, ha szárnya van” (Mikszáth: Apró képek a vármegyéből. Hanka), „*Per pedes apostolorum*, domine Horváthy? — kiáltja vidáman” (Mikszáth: A Krúdy Kálmán csínytevései), „közvetlen ebéd után érkeztek az említett olaszröszkei kocsmába *per pedes apostolorum*” (Mikszáth: Különös házasság). Egyszer a *pedes apostolorum* 'apostolok lába' is felbukkan Mikszáthnál: „Nem lehet hát abszolút elítélni semmi közlekedési eszközt, ha még a »*pedes apostolorum*« is jó ilyen bravúr-cselekedetre” (A tramway). — S végül egy példa a XX. századból: „Most ötven éve állt ki a pápai kollégiumból és ebből a társulattól egy mezőföldi gazdafiú, akit akkoriban még az apja lovai hoztak fel ide, az akarattjai szilfa s a veszprémi püspökvár alatt elvívó úton, hazamenet pedig, ha dologidőn állt be a vakáció, víg diáksapatban, az *apostolok lován* csörtetett a Bakony erdején át haza” (Németh: Az önképzőkörök mai feladatai).

Jókai használja a magyar kifejezés latin tükörfordítását is: *per equos apostolorum*. „Mivelhogy a legátusnak még akkoriban nem állt rendelkezésre Illés próféta tüzes szekere, hanem *more patrio per equos apostolorum* (apostolok lován) gyalog kellett a küldetés helyére eljutni, aholott is három-négy távoli községet futvást bejárva, mindenütt prédikációt tartani, és mindenütt a honorácioroktól a subsidiumot beszédni” (A történelmi tarokkparti). Valószínűleg a nagy mesemondó maga fordította le a kifejezést, ugyanis ebben a formában sehol másutt nem található meg.

Noha napjainkban a latinos műveltség egyre ritkább, a szólás latin változata aránylag gyakran előfordul. Az interneten cseh, holland, lengyel, német, orosz, portugál és román nyelvű szövegekben bukkan fel. A számos találat közül egy irodalmi műben olvasható: „Dussel azt szokta erre mondani: *per pedes apostolorum*” (Anne Frank naplója. Ford. Solti Erzsébet).

8. Összegzés. — E körkép után próbáljunk meg válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon mi lehet a magyar szólás közvetlen forrása. Az idézett példák közül a „Futtába készült versecskék” a legrégebb, 1792-ből. A kifejezés általános elterjedtsége azt mutatja, hogy magyar nyelvű változatának megjelenése előtt a latin *per pedes apostolorum* 'apostolok lábán' közismert volt a latinos műveltségük körében. Ha latinból készült tükörfordításról lenne szó, a magyar alak *apostolok lábán* volna, hiszen a *pes*-nek nincsen 'ló' jelentése. Viszont a fentiek alapján az *apostolok lován megy/utazik* lehet német tükörfordítás. Mint HADROVICS megállapítja, bibliai eredetű nyelvkincsünk XIX. századból származó széletének német előzménye pontosan kimutatható (HADROVICS i. m. 261). Az írott német formát (*auf dem Apostelferde reiten*) magyarra fordították, amely lassanként kiszorította a latin változatot, amelyhez már csak stilisztikai fogásként fordultak íróink, költőink. S honnét jön az *apostolok szekere*n változat? Mivel a lovat gyakran fogták be szekerbe — jóval gyakrabban, mint az ökröt vagy a szamarat —, könnyen lét-

rejőhetett az *apostolok szekerén* forma. Nem szükséges közvetlen kapcsolatot föltételeznünk a magyar és azon nyelvek kifejezésmódja között, ahol szintén *kocsi* található. Hasonló életkörülmények hasonló kifejezéseket teremthetnek, egymástól függetlenül. Magától értetődik, hogy ez esetben a német nem ihlethette a magyar kifejezést, mivel ez a kocsis változat ismeretlen a németben.

Korunkban az *apostolok lován* már ritkábban járunk, viszont annál többet használjuk... a lábbuszt (vö. bolg. *с кракомобил* 'lábomobilon': ВЛАСОВ i. m. 225).

Az alábbi táblázat összefoglalja az *apostolok lován jár* szólás különböző nyelvi megfelelőit. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az igét (*megy, jár, utazik, érkezik*) elhagytuk:

'apostol + láb' lat. <i>per pedes</i> <i>apostolorum</i>	'apostol/szerzetes/szent + ló/öszvér/ szekér' ol. <i>sul cavallo dei capuccini/San Francisco</i> fr. <i>sur la haquenés/mule des cordeliers</i> ; <i>par la voiture des cordeliers</i> port. <i>no cavalo dos frades</i> sp. <i>en el coche de San Fernando/ Francisco</i>	
	'apostol + ló' ném. <i>auf dem Apostelpferde</i> holl. <i>op zijn apostelpaarden</i> dán <i>med apostlenes heste</i> sv. <i>med/på apostlahästarna</i>	'apostol + ló/szekér' m. <i>az apostolok lován/szekerén</i> cs. <i>na apoštolském koni</i>
	'láb + ló' ang. <i>on Shank's/Shanks' mare/pony/ nag(gy)</i>	f. <i>apostolin kyydillä/hevosilla</i>
	'szerzetes + szekér' bolg. <i>с хаджинешовите фајтону</i>	
	'apostolként' gör. <i>αποστολικά</i> rom. <i>apostolește</i> sz.-h. <i>апостолски</i> bolg. <i>апостолски</i>	

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Since when do we ride the apostles' mare? The cultural-historical background of a Bibleism

In this essay, the author tries to shed light on the cultural roots of the Hungarian saying *az apostolok lován megy* 'to go on foot' [lit. 'to ride the apostles' horse']. Expressions of biblical origin make up a considerable part of the vocabulary of each European nation (e.g. the number of these idiomatic expressions in Hungarian exceeds 1,000). Since these idioms first spread by word of mouth, and were written down only later, they are known in several variants. Many of the parables of the New Testament can be traced back to pre-biblical times (e.g., in Philo's and Origenes's works). The first Hungarian collection of proverbs (1596) already contained sayings that were of biblical origin.

After giving a typology of biblical phrases, the author analyses the word *apostol* and its usage in phraseology, comparing it with biblical texts as well as similar expressions in other lan-

guages. All this is needed for the sake of a thorough structural study of *az apostolok lován* and its equivalents. The sayings of the European languages are, on the whole, divided according to the various language families. Peoples speaking Romance languages and sharing a common territory, believe that it is either the apostle, the saint or the monk who rides the horse; whereas, the speakers in the Balkans travel as apostles, because they borrowed the expression from the Greek. On the basis of the data collected, it looks almost certain that the Hungarian expression (first used in 1792) comes from the German. The idiom is of Germanic origin in Czech and Finnish as well. Medieval Latin *per pedes apostolorum* (lit. 'on the apostles' foot') used all over Europe, has no derivative in any European language.

JÓZSEF ATTILA BALÁZSI